

İSLÂM TARİHİNDE KADIN ÖĞRETİMİ İLE İLGİLİ BAZI YAKLAŞIMLAR

Yrd. Doç. Dr. Şakir GÖZÜTOK*

1.Giriş

İnsan çoğu kez sosyal konumunu hemcinslerine veya karşı cinslere göre belirleme eğilimi gösterir. Bazen de cinsiyetin toplumun bazı kurallarının şekillenmesinde belirleyici rol oynamasına bağlı olarak, toplumun sosyal yapısı ve kurumları kendiliğinden bu kritere göre oluşur. Cinsiyete dayalı ayrışmalar çoğu kez eğitim sahasında da vuku bulmuştur. Eğitimin “kadın” ve “erkek” merkezli olması ilk bakışta - özellikle günümüzde- yadırgansa bile, eğitim ve öğretim tarihine göz atıldığında, bu hususun belirleyici olduğu fark edilecektir. Tarihteki uygulamalara bakıldığında çoğu zaman erkek ve kadının öğrenim haklarına sahip olmak bakımından aynı statüde olmadıkları hemen göze çarpmaktadır. Bunun, erkeğin tutumundan veya kadının toplumdaki konumundan kaynaklanan sebepleri olabildiği gibi, dini inanç, gelenek veya kültürden neşet edenleri de vardır.

---

* Y.Y.Ü., İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı

İslâm tarihinde öğretim sahasında erkeğe tanınan geniş hakların kadınlara kullanılmadığı gerçeğinden hareketle, bu çalışmamızda özellikle İslâm tarihinde kadının eğitim ve öğretiminde göze çarpan olumsuzluğun kaynaklarını irdelemeye çalışacağız. Kadının öğretimine olumsuz bakışın -tarihi seyir içerisinde- yalnızca İslâm alemine has bir olay olmadığını, bunun başta Avrupa olmak üzere pek çok toplumda tarihi itibarıyla süre geldiğini burada öncelikle belirtmek isteriz. Avrupa'da kadın ile ilgili olumsuz yaklaşımların son yüzyıla kadar sarktığı hatırladadır.

Ancak ilme ve ilim ehline özel bir önem atfeden İslâm dininin kendisini bütün varlığıyla hissettirdiği coğrafyalarda bu tür bir olumsuzluğun öne çıkması, konunun İslâm'ın öngördüğü prensipler açısından sıhhatli bir çizgide seyretmediğini göstermektedir. Biz, bu sağlıksız çizginin nereden çıktığı ve nelerden etkilendiği hususunu irdeleyeceğiz.

2. İslâm'ın İlme Verdiği Önem

Çok iyi bilinir ki, İslâm dini ilime özel bir değer atfetmiştir. İlim ve onun çevresinde kurulan evren, âyet ve hadislerde yeterince vurgulanmıştır. İslâm dinin, ümmi bir peygambere ve okuma yazmanın yaygın olmadığı bir topluluğa ilk hitabında "oku" emriyle ve yazı malzemesi olan kalemle öğretmeye¹ dikkat çeken ifadelerle vahiy olunması, adeta İslâm toplumuna önlerinde duran yegâne problemin "okumak" olduğu ve bu problem halledilmeden dinin künhüne varılamayacağı ihtar etmektedir. Yine aynı minval üzere koyu cehaletin hakim olduğu bir toplumu muhatap alan Cenab-ı Hakk'ın bir başka âyete başlarken, "Nun, kaleme ve yazdıklarına andolsun"² şeklinde yazı malzemesi olan kaleme ve onunla yazılan satırlara yemin etmesi de, aynı manada düşünülmelidir. İnanan insanlara, "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"³ sorusunu soran Kur'ân, bilginin toplumun şekillenmesinde belirleyici olmasını vurgulamaktadır.

İslâm'ın zuhuru esnasında, özellikle İslâm dininin muhatabı olan Hicaz bölgesi halkı arasında günlük hayatın ihtiyaçları gereği ilme ve okuma-yazmaya gereken önemin verildiğini söylemek çok zordur.

¹ Alak, 96/1.

² Kalem, 68/1.

³ Zümer, 39/9.

Resulullah(s.a.v.)'in: "Biz, ümmi bir topluluğuz, hesap ve yazıyı bil-meyiz"⁴ hadisi o günkü toplumun ilimle ilgisi bakımından genel bir kanaat vermektedir. İlme ilgisiz bir topluluğu İslâmi bir iklimde şekil-lendirmeye çalışan Resulullah(s.a.v.), ilim ile temayüz edenlerin; dinin esasları olan ibadet ile günlerini ihya edenlerden daha üstün olduğunu ifade etmek için, âlimin âbide üstünlüğünü, kendisi ile sıradan bir müslümana olan üstünlüğüne kıyaslayarak dile getirmiştir.⁵

Nitekim Resulullah (s.a.v.)'ın bir başka hadislerinde: "Kim ilim öğrenmek için bir yola girerse, Allah da onu cennete giden yollardan birine dahil eder. Melekler, ilim talep eden kimseyi kanatlarıyla korur-lar. Göktekiler, yerdekiler ve hatta denizdeki balıklar alim için istiğfar ederler. Alimin, ibadet eden kimse üzerindeki üstünlüğü, dolunaylı gecede ayın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir. Alimler, peygamberle-rin varisleridir. Peygamberler ne dinar ne de dirhem, yalnızca ilim miras bırakırlar. İlmi elde eden kimse, büyük bir pay elde etmiş olur."⁶ şeklindeki ifadeleriyle ilmin faziletini, konuya ilgisiz bir topluluğa anlatmak açısından ilginç sayılmalıdır. Zirâ, toplumu yeni bir dini anlayış ile tezyin etmek, muhakkak ki ilmin yardımıyla mümkündür. Resulullah (s.a.v.)'in ifadesiyle: "İlim de ancak öğretimle gerçekleşir"⁷

Gerçekten ilim, peygamberlerin miras bıraktıkları yegane hik-mettir. İlim sahibi olmak peygamberlerin en bariz özelliklerinden biri olduğuna göre; peygamberlerin sair insanlara karşı yüceliği, aynı za-manda ilmin üstünlüğünü de ifade etmektedir. Bu sebeple Resulullah (s.a.v.): "Allah kimin için hayır murat ederse, onu dinde fakih (ilim sahibi) kılar"⁸ buyurmuştur. İlmin faziletini ve ilimle meşgul olan

⁴ Bkz: Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buharî*, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, Ts., Savm, 13; Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî, *Sahihu'l-Müslim*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2.Bsk., Beyrut, 1972, Si-yam, 2; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, Tah: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Cinan, Beyrut, 1988, Savm, 4; Neseî, Ebu Abdirrahman İbn Şuayb, *es-Sünen*, Tah: Abdulfettah Ebu Ğudde, Daru'l-Beşairi'l-İslâmî, 3.Bsk., Beyrut, 1988, Siyam, 17; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1993, c.2, s.43,52.

⁵ Tirmizî, İlim, 19.

⁶ Ebu Davud, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19; İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts., Mukaddime, 17.

⁷ Buharî, İlim, 10.

⁸ Buharî, İlim, 13, İ'tisam, 10; Müslim, İmaret, 98; Zekat, 98,100; Tirmizî, İlim, 1.

kimselerin üstünlüğünü ortaya koyan bu tür hadisleri fazlasıyla sıralamak mümkündür. İslâm'ın temel kaynaklarına göz atıldığında, ilmin adeta dini anlayışın mihrakını oluşturduğu hemen fark edilecektir.

Hentüz Mekke'de, iken müslümanlara karşı uygulanan şiddet politikaları ve baskı sebebiyle, hem ilmi anlayışın gelişmesi hem de ilme götürücü vasıtalar bakımından her anlamda olumsuz bir ortam mevcuttu. Böyle bir durumda bile İslâm dini, bilgiye, ilme ve öğrenmeye kayıtsız kalmamıştır. Öyle ki, ilmin araştırılmasını emreden veya diğer vesilelerle ilim konusuna dokunan âyetlerin hemen hemen tamamı, hicret öncesi Mekke devrinde nazil olmuştur.⁹ Buna mukabil Kur'ân-ı Kerim'in Medine devrinde inen âyetleri, iş ve eylem ile tatbikattan bahsetmek suretiyle adeta uygun ortamda ilmin gelişmesini sağlamıştır.

Buna en çarpıcı örnek, müslümanların mali kriz içerisinde buldukları ve şiddetle paraya ihtiyaç duydukları bir zamanda, Bedir savaşındaki esirlerden okuma ve yazma bilenlerden on müslüman çocuğa okuma ve yazmayı öğretmeyi fidye bedeli olarak kabul etmeleridir.¹⁰ O güne kadar hatırlardan bile geçmemiş ve ilk defa müslümanlar tarafından ortaya konulan böyle bir uygulama, okuma yazma ve dolayısıyla ilim tahsiline verilen önemi ortaya koymaya yetmektedir. Üstelik, içinde buldukları zaman dilimi, toplum yapısı ve sosyal doku, okuma-yazma gibi bir beceriyi öğrenmeyi bu derecede gerekli de kılmıyordu. Zirâ o gün için okuma ve yazmayı bilmek neredeyse bir "fantezi" sayılıyordu. Ama bir hakikat vardı ki, ilmin gelişmesi ve ilerlemesi, okuma yazmayı bilmeyi zaruri kılıyordu. Bu sebeple, Resulullah (s.a.v.) "ilmi kaydediniz" buyurduğunda, Abdullah b. Amr: "Nasıl kaydedelim" diye sorunca, Resulullah (s.a.v.):

⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay., 5. Bsk., İstanbul, 1993, c.2, s.765.

¹⁰ Hakim, Ebu Abdillah Muhammed b. Abdillah en-Nisaburî, *Müstedrek alâ Sahihayn*, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Bsk., 1990, c.2, s.152; İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatu'l-Kübrâ*, Daru Sadr, Beyrut, Ts., c.2, s.22; Abdurrahman es-Suheyli, *er-Ravdatu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbni Hişam*, Tah: Abdurrahman el-Vekil, Daru'l-Kutubi'l-Hadis, 1.Bsk., Kahire, 1967, c.5, s.245; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdi, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Tah: Mustafa es-Saka, Temel Neşr., İstanbul, 1985, s.68; Kettani, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir, *Nizamu'l-Hukumati'n-Nebeviyye et-Teratibu'l-İdariyye*, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, Ts., c.1, s.48,49; Yusuf Kardavi, *er-Resul ve'l-İlm*, Müessesetu'r-Risale, 3. Bsk., Beyrut, 1985, s.41.

“Yazı ile”¹¹ cevabını vermiştir.

Yaptığımız araştırmalara göre, İslâm'ın zuhuru esnasında Mekte'de yirmi sekiz olan okur yazar sayısı, hicrete kadar otuz sekize yükselmiştir. Kezâ Medine'de İslâm'ın zuhurundan evvel on yedi olan okur yazar sayısı ise, özellikle hicretin ikinci yılından itibaren süratle artmış ve yalnızca Resulullah (s.a.v.)'e vahiy kâtipliği yapanların sayısı bile altmış biri bulmuştur.¹² Medine'de Resulullah (s.a.v.)'in vefatına kadarki zaman diliminde okur yazar olanların tamamını tespit etmek ise oldukça güçtür.

Bu tespitten hareketle, başta Kur'ân-ı Kerim'in ilme dikkat çeken âyetleriyle Resulullah (s.a.v.)'in bu hususu özellikle vurgulayan hadislerinin, müslümanları ilme teşvik etmeye fazlasıyla yettiğini ifade etmeliyiz. Bu münasebetle İslâm uleması da yeri geldikçe okuma yazma öğrenmenin ve ilim elde etmenin önemine işaret etmekten geri durmamışlardır. Ma'n b. Zaide eş-Şeybânî, “**Eğer el yazamıyorsa, o el değil ayaktır**” diyerek, yazamayan elin ayaktan farkı olmadığını söylemiştir. Kezâ Ebu Abdillah Mekhul b. Zeyd (öl.h. 118) de: “**Yazmayan elin diyeti yoktur**”¹³ demekle, yazı yazamayan elin hiç bir kıymeti haiz olmadığını vurgulamak istemiştir.

Yukarıda yapılan açıklamalardan sonra şu soruyu sorabiliriz: “O halde müslümanlarca bu kadar yüceltilen ve önemsenen ilim, yalnızca erkeklerin elde etmeleri gereken bir fazilet midir? Kadınların ilimden pay almaları mümkün değil midir? Ya da kadın ve erkek, okuma yazma öğrenmek ve dolayısıyla ilim elde etmek hususunda eşit hâklara sahip değil midir?” Bu soruların cevaplarını sağlıklı bir şekil-

¹¹ Hakim, *Müstedrek*, c.1, s.188. Ayrıca bu hadisin fiilî yazıyla kaydedinizî şeklindeki varyantları için bkz: Hakim et-Tirmizî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Hasan, *Nevadiru'l-Usûl fi Ahadisi'r-Resul*, Tah: Abdurrahman Umeyre, Daru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut, 1992, c.1, s.169; İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf en-Nemeri, *Cami'u Beyani'l-İlm ve Fadlihi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., c.1, s.72; Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib, *Takyidu'l-İlm*, Tah: Yusuf el-Aş, Daru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, 2. Bsk., Beyrut, 1974, s.68; Ramehurmuzî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdirrahman b. Cellad, *el-Muhaddisu'l-Fasıl*, Tah: Mehammed Acac el-Hatib, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Beyrut, 1984, s.367.

¹² Konu hakkında geniş bilgi ve ile ilgili bölümler için bkz: Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitimi Tarihi*, (Yayımlanmamış Metin), Van, 1998.

¹³ Başka örnekler için bkz: Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sina'ati'l-İnşâ*, Tah: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Daru'l-Fikr, 1. Bsk., Beyrut, 1987, c.1, s.65 vd.

de verebilmek için konuyu tarihi perspektiften ele almak ve özellikle Resulullah (s.a.v.) döneminden itibaren nasıl anlaşıldığına bakmak lazımdır.

3.Kadının Resulullah(s.a.v.) Dönemindeki Öğretim Durumu

Cahiliye döneminde Arap toplumu için ilim özel bir ilgi alanı olmaktan uzak olduğu gibi, insanlar günlük hayatlarında böyle bir değere çok nadir ihtiyaç duyarlardı. Bu durum İslâm'ın zuhur ettiği esnada da değişmemişti. İşte böyle bir zaman zarfında Resulullah (s.a.v.), "İlim talep etmek her müslümana farzdır"¹⁴ buyurmakla, müslümanların hiç bir zaman ilme kayıtsız kalamayacaklarına işaret etmiştir. İlimin "farzietini" bildiren bu yaklaşımın söz konusu dönemde dile getirilmesi, ilim tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil ettiğini ifade edersek, mübalağa etmemiş oluruz. Nitekim "bizim çocukların üzerinde hakkımız olduğu gibi, onların da bizim üzerimizde hakları var mıdır?" diye soran Sahabiye, Resulullah (s.a.v.): "Evet, çocuğun anne ve babası üzerindeki hakkı, ona okuyup yazma (kitabet), yüzme ve atıcılığı öğretmesidir"¹⁵ şeklindeki cevabı da, ailede ebeveynin çocuklarına karşı yerine getirmekle mükellef olduğu görevleri arasında okuma ve yazma sorumluluğunun eklenmesi de Arap toplumunun alışık olmadığı ve ilk defa karşılaştığı bir yaklaşımdı. Bu hadis, her ailenin okuma ve yazma olayını esaslı bir problem haline getirmesini ve bu problemi çözmeye aileden başlanmasını gerekli kılmıştır. Zirâ söz konusu dönemde aileler için böyle bir yükümlülük asla hatıra getirilemezdi. çocuğa okuma yazma öğretmek, onu yedirmek, giydirmek ve barındırmak gibi bir sorumlulukla eşdeğer gösterilmesinin, o günün şartlarında çok önemli ve farklı bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir.

¹⁴ İbn Mace, Mukaddime, 17; Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, Tah: Hamdi Abdumacit es-Silfi, Daru İhyâit-Turasi'l-Arabî, 2.Bsk., Beyrut, 1985, c.10, s.195. İbn Mace'de, "Ehli olmayan kimsedeki ilim; domuzların boynundaki mücevher, inci ve altın kolye gibidir." ziyadesi vardır.

¹⁵ Hakim et-Tirmizî, Nevadiru'l-Usul, c.2, s. 348; Farklı ifadelerle aynı hadis için bkz: Suyutî, Abdurrahman Celaluddin, *el-Cami'u's-Sağir fi Ahadisi'l-Beşeri'n-Nezir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts., c.1, s.578 (Hadis no:3742, 3743); el-Hindî, Alauddin Ali el-Müttaki b. Hüsameddin, *Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Efal*, Tah: Bekri Hayyanî, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1993, c.16, s.417 (Hadis no:45191); İsfehani, Ebu Naym Ahmed b. Abdillan, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfiyâ*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts., c.1, s.134.

Resulullah (s.a.v.)'ın bu tür teşvikleriyle birlikte müslümanların özel gayretleri sonucu asr-ı şaadette ilmin gelişmesinde ivmenin süratle yükseldiğini müşahede etmekteyiz. Gerçekten İslâm'ın zuhurunun hemen akabindeki günlerden başlayarak ve özellikle ortamın uygun olması hasebiyle Medine'de ilmin, ilmin aracı olan okuma yazmanın ve dini bilgileri öğrenmenin baş döndürücü bir şekilde yayıldığını tespit etmekteyiz. Her müslümanın talep etmesinin farz olduğu bildirilen ilmin, yalnız erkeklere münhasır bir iştilgal olmadığı da tarihi kayıtlar incelendiğinde görülmektedir.

Yaptığımız araştırmalardan Resulullah (s.a.v.)'ın İslâm'ın esaslarını öğretirken kadın ve erkekler arasında ayırım yaptığını dair bir işarete rastlayamadık. Vahyin inmeye başladığı ve küçük çapta da olsa mü'minlerden oluşan bir topluluğun meydana geldiği ilk zamanlardan itibaren Resulullah (s.a.v.), kendisine inen âyetleri çevresindekilere duyurmaya büyük gayret gösteriyordu. Bunu yaparken önce erkeklerden oluşan topluluğa, sonra da kadınlar topluluğuna inen âyetleri okuyor ve daha sonra vahiy kâtiplerine yazdırıyordu.¹⁶ Çünkü vahiye muhatap olmak bakımından bu iki cins arasında her hangi bir fark yoktur; zirâ sorumlulukları da aynıdır. Resulullah (s.a.v.), bayram hutbelerinde bile bazı zamanlar önce erkeklere ve sonra kadınlara hitap ederdi.¹⁷

Resulullah (s.a.v.), bizzat eğitim ve öğretim işlerine nezaret ettiği bir grup genci mescidin sofasında barındırmış ve bu gençler "Ashab-ı Suffa" namıyla anıla gelmişlerdir. Mescitte kendilerine özel bir yer tahsis edilen ve "suffa" denilen bu mekânda öğretim gören erkeklerin faaliyetleri İslâm tarihçileri tarafından kaydedilmektedir. Mescid-i Nebevi'de erkeklerin kaldığı söz konusu suffanın dışında, ayrıca kadınlara mahsus bir suffanın mevcut olduğunu tarihi kayıtlar

¹⁶ İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretu İbni İshak*, Tah: Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı Yay., Konya, 1981, s.128; Muhammed Hamidullah, a.g.e., c.1, s.78; c.2, s.697, 698. Muhammed Hamidullah, konu ile ilgili en eski referans olan İbn İshak'ın bu rivayetinin, İbn İshak'ın bir nevi şarihi konumunda olan İbn Hişam tarafından Resulullah(s.a.v.)'ın siretini esas alan eserinde dikkatsizlikle atlanmasını hayretle karşılamaktadır. Bkz: Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, Çev: Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 1997, s.19.

¹⁷ Bir bayram hutbesinde erkeklerden sonra kadınlara yönelen Resulullah (s.a.v.) onları sadakaya teşvik etmiş ve onlar da bolca sadaka vermişlerdir. Bkz: Buhari, Hayız, 6; Müslim, İman, 34; Tirmizi, İman, 6.

ortaya koymaktadır.¹⁸ Unutulmamalıdır ki, Mescid-i Nebevi'de kadınlara mahsus bir Suffanın varlığı, öğretimde kadınların da en az erkekler kadar nasiplendiğini ve bu konuda her iki cinse de eşit muamele edildiğini göstermektedir. Çünkü o günün şartlarında müstakil eğitim ve öğretim kurumlarının mevcut olmayışı mescidi, eğitim ve öğretimde merkezi bir kurum haline getirmiştir. Bu öğretim kurumunda, erkeklerin yanında kadınlar için ayrı bir mekânın tahsis edilmesi, kadın öğretimine verilen öneme işaret etmektedir. Resulullah(s.a.v.)'ın sağlığında, Mescid-i Nebevi'de yapılan eğitim ve öğretimde her iki cinsin benzer muameleye tabi tutulduklarını görmek her zaman mümkündür.

Mutad olduğu üzere erkekler gibi kadınlar da özellikle mescitte eğitim ve öğretimlerini sürdürüyorlardı. Abdullah ibni Mes'ud (r.a.)'un rivayetinde, "Resulullah (s.a.v.) mescide girdi, orada Ensar kadınlarından bir grup vardı ve onlara vazedip hatırlattı..."¹⁹ ifadesinden mescitte kadınların toplu olarak buldukları ve öğretimden istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Kezâ Fatıma b. Kays (r.anha)'ın, "namaza davet yapıldığında Ensardan bir kısım bayanla birlikte mescide geldik, Resulullah (s.a.v.) bize öğlen namazını kıldırdıktan sonra minbere çıktı ve yüzünü bize dönerek güldü ve dedi ki..."²⁰ şeklindeki rivayetten, günün değişik saatlerinde erkeklerle birlikte kadınların da eğitim ve öğretimde hazır buldukları anlaşılmaktadır. Yukarıdaki rivayetlerin benzeri pek çok hadis, kadınların mescitte sürekli yer aldıklarını ve öğrenmeye büyük bir iştiaak duyduklarını ortaya koymaktadır.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.), söz ve nasihat hususunda ashaba bıkkınlık gelmesin diye, cuma ve bayram hutbelerinin dışında, sair günlerde durumlarına göre ayarlama yapardı.²¹ Erkeklerle öğretimde bulunmak için özel bir gün tahsis etmişti ve onlar için perşembe gününü ayırmıştı.²² Bu durum karşısında kadınların ortaya koydukları tavır, eğitim ve öğretimin erkeklerin inhisarında olmadığını gösterme-

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., c.7, s.523 (c.6, s.379); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.24, s.204. Kadınlara ait Suffanın varlığını ortaya koyan deliller ve diğer açıklamalar için bkz: Şakir Gözütok, "Resulullah (s.a.v.) Döneminde İlköğretim Okulları ve İşlevleri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, Ankara, 1998, Sayı: 2, s.186.

¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.10, s.188.

²⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.2, s.54.

²¹ Buharî, *İlim*, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.1, s.377; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.10, s.192.

²² Buharî, *İlim*, 12.

si bakımından manidârdır. Kadınlar: **“Ya Resulallah, senin sözlerini hep erkekler alıp gidiyorlar. Bize de bir gün ayır ki, o gün sana gelelim; sen de Allah'ın sana öğrettiği şeylerden bize öğretirsin”** şeklindeki talepleri üzerine, Resulullah (s.a.v.)'ın, onlara da öğretim için ayrı bir gün ayırması,²³ öğretim meselesinde kadınların hiç bir şekilde ihmal edilmediğini ve erkeklerden geri kalmadıklarını ortaya koymaktadır.

Resulullah (s.a.v.)'ın hanımı Ümmü Seleme (r.a.), evinde saçlarını bir bayana taratırken, Resulullah (s.a.v.)'in minberden: “Ey insanlar...” diye hitap etmeye başladığını duyunca, saçını tarayan kadını: “Bırak, sonra tararsın” diye ihtar eder. Kadın: “O, erkekleri çağırıyor, kadınları çağırıyor” dediğinde, Ümmü Seleme: “Ben de insanım” diye cevap verir ve Resulullah (s.a.v.)'ın konuşmasını dinlemeye gider.²⁴ Çünkü kadının dini bilgilerini aldığı esaslı yer mescitti. “Ey insanlar” hitabı kadın-erkek her müslüman içindir. Bu hitaptaki mesajları almak erkek kadar kadının da hakkıydı ve Ümmü Seleme (r.a.) bunu ortaya koyuyordu.

Mescitte kadınlar daha çok erkeklerin arkasında saf tutarlar; hem bu şekilde namazlarını kılar, hem de Resulullah (s.a.v.)'in sohbetlerini dinleyerek ilim tahsil ederlerdi.²⁵ Kadınların -çok az rastlanmakla birlikte- bazen mescitte erkeklerin arasına karıştıklarına dair rivayetlere de rastlanmaktadır.²⁶ Mescid-i Nebevî'ye kadınların sıkça devam etmeleri nedeniyle Resulullah (s.a.v.): “Keşke şu kapıyı kadınlara

²³ Buharî, İlim, 35; Müslim, Birr, 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.3, s.421 (c.3, s.34).

²⁴ Müslim, Fedail, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.7, s.422 (c.6, s.297). Taberânî'de, Ümmü Seleme (r.anha)'den yapılan farklı bir rivayet şöyledir: “Resulullah (s.a.v.)'e 'Erkeklerin Kur'ân hakkında düşündükleri gibi biz niye düşünmüyoruz' dedim. Bir gün saçlarımı tarayıp bağlarken, Resulullah (s.a.v.)'in minberden (Kur'ân) kıraatini işittim ve hücremden çıktım, hurma ağacı(ndan olan direği)n yanında dinleyeme koyuldum. Resulullah (s.a.v.) minberde iken şöyle diyordu: 'Ey iman edenler, Allah kitabında şöyle buyuruyor: Muhakkak ki müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mü'min erkekler ve mü'min kadınlar...'” Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.23, s.294; 298,299.

²⁵ Kadınların erkeklerin arkalarında durduklarına dair bir kaç örnek için bkz: Buharî, Ezan, 152, 157, 162, 164; Ebu Davud, Salat, 146, 203; Neseî, Schv, 77.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.1, s.502 (c.1, s.305); Hakim, *Müstedrek*, c.2, s.384.

ayırıydık²⁷ diyerek mevcut üç kapıdan²⁸ birinin kadınlara tahsisi için niyetini izhar etmiştir. Resulullah (s.a.v.)'ın bu ifadelerinden, mescide gerek ibadet ve gerekse İslâm'ın esaslarını öğrenmek için bayanların çokça geldiğini ve bu durumun onlara ayrı bir kapıyı tahsis ettirmeyi gerektirecek kadar sıkça gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Zirâ, daha sonra bu râğbetin artması üzerine Hz. Ömer (r.a.), söz konusu kapıyı sadece bayanların girişine ayırarak, erkeklerin buradan mescide girmesini yasaklamıştır.²⁹

Resulullah (s.a.v.) mescitte eğitim ve öğretim faaliyetini gerçekleştirirken, çoğu zaman erkekler arasında ayakta durarak öğretimde bulunurdu.³⁰ Bazı durumlarda erkeklerle bayanların eğitim ve öğretimden aynı derecede istifade etmelerini sağlamak bakımından erkek ve kadınların safları arasında dururdu.³¹ Resulullah (s.a.v.), ihtiyaç hissettiği bazı zamanlarda da doğrudan kadınların arasında ayakta durarak onlara hitap ederdi.³²

Yukarıda söz konusu ettiğimiz rivayetlere bakıldığında, Resulullah (s.a.v.) döneminde daima erkeklerle birlikte kadınların da hem ibadet maksadıyla, hem de eğitim öğretim gayesiyle mescide geldikleri ve orada hiç bir baskıyla karşılaşmadan yapılan sohbetlerden, vaazlardan, eğitim ve öğretimden istifade ettikleri açıkça anlaşılmaktadır.

4. Resulullah (s.a.v.)'dan Sonraki Gelişmeler

Kadınların, ilim tahsil etmek ve yararlı bilgilere sahip olmak bakımından Resulullah (s.a.v.) zamanında erkeklerden hiç de geri kalmadıklarını yukarıda verilen bilgilerden anlıyoruz. Cahiliye döneminde pek çok haklardan mahrum bırakılan kadınların, birden bire çok geniş hürriyetlere sahip olmaları, kız çocuğuna sahip olmayı aşağılayıcı bir durum olarak kabullenen Arap toplumunda şaşırtıcı bir manza-

²⁷ Ebu Davud, Salat, 17, 54. Ebu Davud, yukarıdaki ifadeleri Resulullah (s.a.v.)'in hadisi olarak naklettikten sonra, bu sözün Hz. Ömer'e ait olduğunu bildirir ve Hz. Ömer'e ait olan görüşün de doğru olduğunu kaydeder.

²⁸ O sırada Mescid-i Nebevi'nin üç kapısı bulunduğu dair rivayet için bk : İbn Sa'd, a.g.e., c.1, s.240.

²⁹ Ebu Davud, Salat, 17.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.3, s.416 (c.3, s.31).

³¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.24, s.16.

³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.4, s.590 (c.4, s.17); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.24, s.243.

ra arzetmiştir. Bu durumu hazmetmek, geleneklerinden henüz tamamen kopmamış bir kısım insanlar için çok zor görünmektedir. Nitekim, özellikle Peygamber Efendimizin getirdiği eşit ve özgür ortam ile birlikte kadınların teneffüs etmeye başladıkları hürriyet, değişik zamanlarda bazı rahatsızlıklara sebep olmuştur. Resulullah (s.a.v.)'ın vefatından sonra kadınlar ile ilgili çok sayıda hadisin uydurulması bunun en bariz örneklerindedir. Kim bilir, belki de Resulullah (s.a.v.) henüz sağlığında bu rahatsızlığı ve kadınlara tanıdığı çeşitli hakların geri alınacağını sezmiş olmalı ki, ölüm döşeginde iken şu ihtarda bulunuyordu: "Size iki zayıf (mahluk)ın hakları(nı korumanız) hususunda ısrar ediyorum: **Yetim ve kadın.**"³³

Kadınların öğretimi meselesinin, Resulullah (s.a.v.)'ın vefatından sonra ve özellikle Hz. Ömer (r.a.)'ın hilafeti döneminden itibaren olumsuz bir seyir takip ettiğini bazı araştırmacılar ifade etmektedirler.³⁴ Abdullah ibn Ömer, kadınlar ile ilgili şu ilginç ve ilginç olduğu kadar dönemin kadına bakış açısını resmeden şu ifadeleri nakletmektedir: "Biz Peygamber (s.a.v.) zamanında hakkımızda bir vahiy inmesinden korktuğumuz için kadınlara kelam etmekten, haklarını çiğnemekten ve onlara sert davranmaktan sakınırdık. Fakat Peygamber (s.a.v.) vefat edince, biz de onlara çok sözler söyledik ve onlara karşı kusurumuz arttı."³⁵

Henüz Peygamber Efendimiz hayatta iken Hz. Ömer'in kadınlarla ilgili zaman zaman olumsuz tavırlarına rastlamak mümkünse de³⁶, bilhassa halifeliği döneminde eskiye nazaran daha ılımlı bir tutum takındığı farkedilmektedir. Hz. Ömer'in, kadınlara hisbe teşkilatında görev vermesini bildiren rivayetler³⁷ gibi kadınlar ile ilgili olarak

³³ Hakim, Müstedrek, c.1, s.131.

³⁴ Rıza Savaş, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, Ravza Yay., İstanbul, 1996, s.70. Mehmet Aydın'ın aynı istikametteki görüşleri için bkz: *İslâm Işığında Kadın*, TDV Yay., Ankara, 1998, s.34.

³⁵ Buharî, Nikâh, 81.

³⁶ Hz. Ömer'in, kadınların kocalarına karşı büyüklendiklerini ve dolayısıyla dövülmeleri için Resulullah (s.a.v.)'dan izin istemesi ile ilgili rivayet için bkz: Ebu Davud, Nikâh, 43; İbn Mace, Nikâh, 51. Resulullah (s.a.v.)'ın hanımı Sevde'nin ihtiyaçlarını karşılamak için dışarı çıkmasına engel olması ve Resulullah (s.a.v.)'ın buna müsaade ettiğini bildirmesi ile ilgili olarak bkz: Müslim, Selam, 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.7, s.84 (c.6, s.56).

³⁷ Kettanî, a.g.e., c.1, s.285,286. Semra binti Nuheyk el-Esedî adlı bir bayanın Resulullah (s.a.v.) tarafından aynı şekilde görevlendirilmesi ile ilgili bkz: İbn

müsbet tavır takınmasına rağmen, onların ilim tahsil etmeleri hususunda benzer rivayetlerle karşılaşmıyoruz. Kadınların eğitim ve öğretimi ile ilgili olarak, “Onları (kadınları) yazıdan uzak tutunuz, onları üst odalarda oturtmayın. Kadınlara “hayır” diyerek yardımcı olun, “evet” sözü onları meseleye geri çevirir”³⁸ gibi menfi tavırları ihtiva eden ifadelerle kendisinden nakiller yapılmaktadır.

Kadınların okuma ve yazma öğretimine dair olumsuz tavırlar ile ilgili rivayetler, Raşid Halifelerden yalnızca Hz. Ömer (r.a.)'a ait değildir. İlginç olanı “ilmin kapısı” olarak vafedilen Hz. Ali (k.v.)'nin de aynı menfi tavrı sürdürdüğüne dair nakillerin var olmasıdır. Halbuki ilme ve ilmin anahtarı mesabesinde olan yazı öğrenimine en çok Hz. Ali'nin taraftar olması beklenirken, cariyesine yazı öğretene birine rastladığında, “şerri şer ile çoğaltmayın” diyerek yazı öğretmemesini ihtar ettiği şeklinde rivayetler, kendisine atfedilmektedir.³⁹

Kadınlara ilgili ve özellikle eğitim ve öğretim sahasındaki menfi gelişmelerin önemli bir kısmı sahabeden sonraki dönemde vuku bulmuştur. Ancak kadınların öğretimi sahasında bazı olayların sahabe döneminden itibaren olumsuz bir yönde geliştiğini fark ediyoruz. Şimdi bu gelişmelere kısaca göz atabiliriz.

4.1. Kadınların Mescitlerden Men Edilmesi

İslâm'ın zuhurundan itibaren uzun bir dönem dini bilgilerin öğrenildiği müstakil eğitim kurumları mevcut değildi. Dolayısıyla müslümanlar daha çok mescitlerdeki sohbetlere, burada yapılan öğretim halkalarına katılarak, hutbeleri dinleyerek ve özel hocalardan ders alarak kendilerini yetiştirmeye çalışıyorlardı. Bu durum İslâm aleminde medreselerin kuruluşuna kadar böyle devam etmiştir,

İlk dönemde yegâne eğitim ve öğretim kurumu olarak mescitle-

Abdiberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed, *el-İsti'ab fi Ma'rifeti'l-Ashab*, Tah: Ali Muhammed el-Becavî, Daru'l-Cebel, 1.Bsk., Beyrut, 1992, c.4, s.1863; Kettanî, a.g.e., c.1, s.285.

³⁸ Kalkaşandî, a.g.e., c.1, s.96; Cahız, yalnızca “Kadınlara “hayır” diyerek yardımcı olun, “evet” sözü onları meseleye geri çevirir” kısmını aktarmaktadır. Bkz: Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Tah: Hasan es-Sendûmî ve Mustafa el-Kassas, Daru İhyâi'l-Ulum, 1.Bsk., Beyrut, 1993, c.2, s.550. Bu nakillerin ciddi rivayet zincirine sahip olmayışı, konuyu ihtiyatla karşılamayı gerektirdiğini de hatırlamakta fayda vardır.

³⁹ Kalkaşandî, a.g.e., c.1, s.96.

rin temayüz etmelerinden dolayı Resulullah (s.a.v.), zaten sürekli mescide gelip giden erkeklerin dışında, ısrarla kadınların mescide gelmeye yönelik isteklerinin mutlaka olumlu karşılanmasını emir buyurmuştur.⁴⁰ Hatta bu iznin gece talep edilmesi halinde bile yerine getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴¹ Çünkü o günün şartlarında kadınların bilgilerini arttırmak ve dini vecibelerini öğrenmek açısından en çok istifade edebilecekleri yer mescitlerdi. Resulullah (s.a.v.)'ın hayızlı kadınların dahi bu tür faaliyetlere katılmasını emir buyurması, bu açıdan ilginç karşılanmalıdır.⁴²

Böyle olmasına karşılık Sahabeden hemen sonraki dönemde kadınların mescitlere gitmelerine izin verilmediğini görüyoruz. Bildirildiğini göre, Abdullah ibn Ömer (r.a.), Resulullah (s.a.v.)'in “kadınlar mescide gitmek için izin istedikleri takdirde onları men etmeyin” hadisini aktardığı esnada oğullarından biri “eğer izin verirsek, kötü işleri için fırsat olarak kullanırlar, (bu yüzden) biz men ediyoruz” dediğinde Abdullah ibn Ömer (r.a.): “Ben, sana Resulullah (s.a.v.)'ın hadisini anlatıyorum, sen hâlâ şöyle şöyle diyorsun” diyerek oğluna çok şiddetli tepki gösterir.⁴³ Öyle ki bazı rivayetlerde Abdullah ibn Ömer, oğluna hitaben “Allah sana lanet etsin” lafzını üç kez tekrar ettikten sonra kızgın bir şekilde ağlayarak kalkıp gider.⁴⁴ Bir diğer rivayette, bu karşılığı duyunca oğluna sövdüğü⁴⁵ ve bir başka rivayette ise ölünceye kadar oğluyla bir daha konuşmadığı ifade edilmektedir.⁴⁶

⁴⁰ “Allah'ın hanım kullarını mescidlerden men etmeyiniz.” Bkz: Buharî, Sıfatu's-Salat, 82; Müslim, Salat, 184; Ebu Davud, Salat, 53; Tirmizî, Salat, 400; Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Ts., Kible, 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, s.122, 134, 194 (c.2, s.36, 43,76), Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.12, s.251, 252, 304; Hakim, *Müstedrek*, c.1, s.327.

⁴¹ Buharî, Sıfatu's-Salat, 78, Cuma,11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, s.282 (c.2, s.127).

⁴² Müslim, Salatu'l-İ'deyn, H.No:823.

⁴³ Ebu Davud, Salat, 53; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, 282, 305 (c.2, s.127, 140); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.12, s.251; el-Farîsî, Alauddin Ali b. Belbân, *el-İhsan fî Takribi Sahihî İbn Hibban*, Tah: Şuayb el-Erneut, Müessesetu'r-Risale, 1. Bsk., Beyrut, 1988, c.5, s.587, 588.

⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.12, s.251, 252. Taberânî'deki bu rivayette Abdullah İbn Ömer (r.a.)'ın oğlu Bilal, bize bu bilgileri naklederken muhutabın kendisi olduğunu ihsas ettirmektedir.

⁴⁵ Ebu Davud, Salat, 53; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, 305 (c.2, s.140).

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.2, 122, 134, 194 (c.2, s.36, 43, 76).

Abdullah ibn Ömer'in Resulullah (s.a.v.)'in sünnetine düşkünlüğü hatırlanırsa, bu tepkinin mübalağa olmadığı görülecektir.

Resulullah (s.a.v.)'in uygulamaları biliniyorken, neden Abdullah ibn Ömer (r.a.)'in oğlu Bilal, kadınları bu işten alıkoymaya çalışıyordu? Kanaatimizce eskiden beri sürüp gelen ve kadınların aleyhine olan havanın ve bu yöndeki Arap geleneğinin henüz tamamen ortadan kalkmamış olmasıyla birlikte, kadınlara yönelik uygulamalarda olumlu açıdan arzu edilen seviyeye gelinebilmesi de bu durumu etkileyen sebepler arasında sayılmalıdır.

Ama ne yazık ki, sadece Abdullah ibn Ömer'in oğlu Bilal değil, Abdullah ibn Mes'ud (r.a.)'un da kadınların cuma günü dahi mescide gitmelerine engel olduğuna dair rivayetlere rastlıyoruz.⁴⁷ Zaten daha önce Hz. Aişe (r.anha), "Resulullah (s.a.v.) kadınların bu hallerini görseydi, onları mescitlerden men ederdi"⁴⁸ şeklinde (kadınların bazı uygunsuz davranışlarıyla karşılaşmış olmalı ki) aleyhte görüşünü dile getirmişti. Bütün bu bilgiler bir arada mütalaa edildiğinde, henüz sahabe hayatta iken kadınların aleyhine yeniden olumsuz bir havanın oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

Buhari'deki rivayette bizzat Hz. Aişe'nin ifadesinden kadınları mescitlerden men etmenin İsrail oğullarının bir adeti olduğunu da öğreniyoruz. Hz. Aişe şunları serdedir: "Şayet Resulullah (s.a.v.) kadınların ortaya koydukları (bu şeyleri) görseydi, İsrail oğullarının kadınlarının men edilişi gibi onları da men ederdi."⁴⁹ Anlaşılan Yahudiler, kendi kadınlarına karşı menfi tavırlarını onları mescitlerden alı koymak şeklinde de ortaya koymuşlardı. Gerçekten, Resulullah (s.a.v.) zamanında mescitlere giden kadınlarla ilgili bir çok kötü, hatta fitne sayılabilecek olaylar vuku bulmasına rağmen⁵⁰ Resulullah

⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.9, s.294.

⁴⁸ Buharî, *Sıfatu's-Salat*, 79; Ebu Davud, *Salat*, 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.7, s.103 (c.6, s.69,70).

⁴⁹ Buharî, *Sıfatu's-Salat*, 79; Ebu Davud, *Salat*, 54.

⁵⁰ Abdullah İbn Abbas (r.a.)'ın rivayetine göre, çok güzel bir kadın Resulullah (s.a.v.)'in arkasında saf tutarak namaz kılıyordu. Sahabeden bazıları o kadını görmemek için ön saflara doğru ilerlerken, bazıları da onun koltuk altlarını seyretmek için arka saflara durdu. Bunun üzerine Cenabı Hakk: "Andolsun biz, sizden öne geçenleri de biliriz, geri kalanları da biliriz" (Hicr, 15/24) mealindeki âyetleri inzal buyurmuştur. Bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.1, s. 502 (c.1, s.305); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.12, s.133; Hakim, *Müstedrek*, c.2, s.384. Kezâ

(s.a.v.), onları mescitlere gelmekten asla alıkoymamıştır.

Durum böyle olmasına karşılık daha sonraki dönemlerde kadınlar cami ve mescitlerden tamamen uzak tutulmuşlardır. İmam Şafî (öl.204/819), yukarıda zikredilen kadınların mescitlerden men edilmemesi ile ilgili hadisin Mescid-i Haram'a has bir izni ifade ettiği kanaatindedir.⁵¹ Dolayısıyla İmam Şafî'ye göre kadınların mescitlere gitmesi uygun değildir. Kadınların, mescide gittiklerine, mescitteki pek çok faaliyete katıldıklarına dair çok sayıda sahih hadis varid olmasına rağmen, İmam Şafî'nin bunları nazarı itibara almadan böyle bir kanaate varması, bizce kendi döneminde şahit olduğu genel manzarayı temellendirmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Halbuki İmam Şafî'den zaman olarak bir hayli sonra dünyaya gelmiş ve ciddi bir hadisçi olan İmam Nevevî (öl. 676/1272) ise, yukarıdaki hadis ile ilgili görüşlerini beyan ederken: "Burada murad kadınların men edilmesidir, bu (mânâ) hadisin siyakından açıkça anlaşılmalıdır"⁵² demektedir.

İslâm âleminde ilk müçtehitlerden başlayarak günümüze kadar gelen alimlerin kahir ekseriyeti "fitne"yi sebep göstererek kadınların mescitlere devam etmelerini uygun bulmamışlardır.⁵³ Muhakkak ki bu tür görüşler, kadının selameti için ortaya konulmuş iyi niyetli yaklaşımların içtihatlarına yansımalarıdır. Ancak üzümlere belirtelim ki, fitneyi ortadan kaldırmak kaygısı, cehaletin zuhuruna engel olamamıştır. İmam Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Resulullah (s.a.v.) zamanında kadınların rahatlıkla erkeklerle birlikte aynı mecliste oturduklarını, fakat hicri üçüncü asrın ortalarında ise kadının bir parmağını göstermesinin bile fitne sayıldığını nakletmektedir.⁵⁴ Böylece kadınlar, "fitne" gerekçesiyle eğitim ve öğretim gördükleri yegâne kurum olarak vazife gören ve Resulullah (s.a.v.) döneminde rahatlıkla devam ettik-

namaza giden bir kadının yolda tecavüze uğraması ile ilgili hadis için bkz: Ebu Davud, Hudud, 7; Tirmizî, Hudud, 22; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, c.22, s.16.

⁵¹ Şafî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris, *İhtilafu'l-Hadis*, Tah: Muhammed Ahmed Abdulaziz, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s.102 vd.

⁵² Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Şeref, *Kitabu'l-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb li's-Şirazi*, Tah: Muhammed Necib el-Muti'i, Mektebetu'l-İrşad, Cidde, Ts., c.8, s.307.

⁵³ Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh*, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Dımaşk, 1989, c.2, s.153 vd.

⁵⁴ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Ahkâmu'n-Nisâ*, Tah: Abdulkadir Ahmed Atâ, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1986, s.46.

leri mescitlerden uzaklaştırılmışlardır. Böylece onlara ait özel eğitim ve öğretim kurumlarının bulunmayışı sebebiyle de kendilerini cehalete sürükleyen yol için ilk adım atılmış oluyordu.

4.2. Kadınlara Okuma ve Yazma Öğretilmemesi

İslâm'ın ilk günlerinden itibaren kadınların da ilim sahasında kendilerine göre bir yer aldıklarını yukarıda ifade etmiştik. Nitekim Resulullah (s.a.v.), cahiliye döneminde iken okuma yazma öğrenmiş olan Şifa binti Abdillâh'a hitaben: "Hafsa'ya yazıyı öğrettiğin gibi neden nemle rukyesini öğretmiyorsun?"⁵⁵ tarzında bir ifadeyle Hafsa'ya yazının yanında nemle rukyesini de öğretmesini talep etmesi, Resulullah (s.a.v.)'in kadınların okuma ve yazma öğrenmesini hoş karşıladığını ve teşvik ettiğini göstermektedir. Ne var ki, yazıyı öğrenme meselesinde de durumun kadınların aleyhine dönmesi için uzun bir zamanın geçmesine gerek kalmayacaktır. Çok geçmeden çeşitli alanlarda kadınlar hakkındaki olumsuz hava, okuma ve yazma eğitimi hususunda da teneffüs edilmeye başlanmıştır.

Nitekim her yönüyle kadının dışlanmasını ifade eden ve uğursuzluğun at ve ev ile birlikte kadında da olduğunu belirten sözler Resulullah (s.a.v.)'e isnad edilerek rivayet edilmiştir.⁵⁶ Bu tür sözlerin Peygamber (s.a.v.)'a ulaşması için ravi zincirinin sağlam olması, yeterli görülmüştür. Oysa bu tür ifadelerin bütün insanlığa hitap eden Resulullah (s.a.v.)'in kadınlar hakkındaki genel tutumuyla asla bağdaşmadığı nedense hiç düşünülmemiştir. Yani bu tür ifadeler, metin tenkidi yapılmadan aktarılmıştır. Bilahare bunları işiten Hz. Aişe (r.a.) adeta isyan edercesine: "Muhammed'e Kur'ân'ı indirene yemin ederim ki, bunu Muhammed (s.a.v.) asla söylememiştir. Resulullah (s.a.v.)

⁵⁵ Ebu Davud, Tıb, 18; Ahmed b. Hanbelî, Müsned, c.7, s.516 (c.6, s.372); Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebir, c.24, s.314; Belazurî, Ebul'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cebbar, *Futuhu'l-Buldan*, Tah: Abdullah Uneys et-Tabba' ve Ömer Uneys et-Tabba', Müessesetu'l-Mearif, Beyrut, 1987, s.661. Şifa binti Abdillâh, Mekke'de iken Resulullah (s.a.v.)'a biat etmiş ve hicret edip Medine'ye geldiğinde cahiliye döneminden beri yaptığı nemle rukyesini bildiğini Resulullah (s.a.v.)'a arz edince, O'na müsadde etti ve Hafsa'ya öğretmesini emretti, şeklinde rivayet de mevcuttur. Bkz: Hakim, Müstedrek, c.4, s.64; İbnu'l-Esir, İzzu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989, c.6, s.163.

⁵⁶ Buharî, Cihad, 47, Nikâh, 18; Ebu Davud, Tıb, 22; Tirmizi, Edeb, 58; San'anî, Ebubekr Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Musannaf*, Tah: Habiburrahman el-A'zamî, Daru'l-Kutubi'l-Selefiyye, 1. Bsk., Kahire, 1989, c.10, s.411.

sadece: 'Bunları cahiliye ehli uğursuzluk sayardı' demişti." diyerek bir yanlış anlaşılmayı düzeltmek istemiştir.⁵⁷

Kadınlar ile ilgili olarak bu minval üzere serdedilen rivayetlerin, çoğu zaman akla, dine ve insanlık onuruna aykırı bir durumu ifade edebileceğine nedense pek dikkat edilmemiştir. Çünkü cahiliye döneminde kadına yakıştırılan değer yargıları, Arap geleneğinin yeniden baskın gelmesiyle tekrar arzı endam etmiştir. Zirâ kadının cahiliyedeki mevcut durumu, onun uğursuz sayılmasını normal karşılayacak bir yapıdaydı. Hz. Ömer (r.a.)'ın diliyle cahiliye döneminin kadına bakışı şöyle ifade edilmiştir: **"Biz cahiliye döneminde kadını hiçbir şey saymıyorduk. İslâmiyet geldiği ve Allah (c.c.) onlardan söz ettiği zaman, artık bir takım haklara sahip olduklarını anladık."**⁵⁸ Evet maalesef Hz. Ömer'in işaret ettiği "kadını hiç bir şey saymayan" cahiliye kültürüne ait bu tavırlar, çok geçmeden yeniden din kisvesine bürünerek zuhur etmeye başlamıştır. Bu olumsuz yaklaşımlardan biri de kadını yazıyı öğrenmekten uzak tutmak şeklinde ortaya çıkmıştır.

5. "Kadınlara Yazı Öğretmeyin" Hadisi ve Tahlili

Cahiliye döneminde çok nadir karşılaşılan ve özellikle o günün şartlarına göre kültürlü sayılabilecek ailelere mensup kadınların dışında, zaten okur yazar olan kadınlar yok denecek kadar azdı. İslâm dininin, cahiliyenin karanlık mahzenlerini vahyin nuruyla aydınlığa dönüştürmesi neticesinde, kadınlar da ruhlarını, kalplerini ve akıllarını ilim nuruyla ışılatmayı başarmışlardı. Bu durum kökleşmiş Arap geleneğine sığmayan bir durumdu. Neticede çok geçmeden bu karanlığa dönüşü sağlayan bir rivayet ortalıkta dolaşmaya başlamıştı bile. Söz konusu edeceğimiz rivayetle ilgili olarak hadis ulemasının fikirlerine baş vurmak, Resulullah (s.a.v.)'a nisbet edilen bu sözün müslümanların meseleye nasıl bir yaklaşım göstermeleri açısından da önemlidir. Söz konusu hadise ait en ciddi sened Hakim en-Nisaburî'nin (öl. 405/1014) "Müstedrek" adlı eserinde mevcuttur:

1. "Bize Ebu Ali el-Hafız, Ona da Muhammed b. Muhammed b.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, Münsed, c.7, s.343 (c.6, s.240,246). Söz konusu hadis ile ilgili geniş ve yararlı bir değerlendirme için bkz: Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Kitabiyat Yay., Ankara, 2000, s.201 vd; Bünyamin Erul, "Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Aişe", *İslamiyat Dergisi*, c.3, s.2, Nisan-Haziran-2000, s.120 vd.

⁵⁸ Buharî, Libas, 31; Müslim, Talak, 32.

Süleyman, Ona da **Abdulvahhab b. Dahhak**, Ona da **Şuayb b. İshak**, O da Hişam b. Urve'den O da babasından, O da Aişe (r.anha)'den rivayet etti ki, Resulullah(s.a.v.) şöyle buyurdu: “Kadınlarınızı (üst katlardaki) odalarda oturtmayın, onlara okuma ve yazmayı (kitabeta) öğretmeyin; onlara yün eğirmeyi ve Nur Suresi'ni öğretin.”⁵⁹

İmam Zehebî (öl. 748/1347) “Telhis” adlı eserinde bu hadisin mevzu olduğunu söylemektedir.⁶⁰

2. Beyhakî, Ebu Abdillâh el-Hafız'dan, O da Ebu Ali el-Hafız'dan, O da Muhammed b. Muhammed b. Süleyman'dan, O da **Abdulvahhab b. Dahhak**'tan, O da **Şuayb b. İshak**'tan, O da Hişam b. Urve'den, O da babasından, O da Aişe (r.anha)'den: “Kadınlarınızı (üst katlardaki) odalarda oturtmayın, onlara okuma ve yazmayı (kitabeta) öğretmeyin; onlara yün eğirmeyi ve Nur Suresi'ni öğretin.” benzer hadisi rivayet etmektedir.⁶¹

Yukarıdaki rivayet zincirinde yer alan **Abdulvahhab b. Dahhak**'ın nakilleri ile ilgili olarak hadis otoriteleri çok olumsuz bir kanaate sahiptirler. İmam Buharî (öl. 256/869), Abdulvahhab b. Dahhak'ın yanında acıbad hadislerin bulunduğunu söyler.⁶² İbn Hibban'ın (öl.h. 354), “bu hadisin durumunun Hakim en-Nisaburî'ye nasıl gizli kaldığına şaşırıldığını” bildiren İmam Suyutî (öl. 911/1505), hem Hakim en-Nisaburî'nin, hem de Beyhakî'nin (öl. 458/1066) rivayetlerinde yer alan Abdulvahhab b. Dahhak'ın metruk olduğunu ifade etmektedir.⁶³ İbn Hibban (öl.h. 354), Abdulvahhab b. Dahhak'ın hadis çaldığını ve rivayet ettiğini açıkladıktan sonra, ancak i'tibar (karşılaştırmak) dışında onun hadisleriyle delil getirmenin caiz olmadığını söylemektedir.⁶⁴ Tehzibu'l-Kemal'in yazarı Ebu'l-Haccac el-Mizzî

⁵⁹ Hakim, *Müstedrek*, c.2, s.430. Hakim, isnadın sahih olduğunu söylemektedir.

⁶⁰ Bkz: Hakim; *Müstedrek*, c.2, s.430, 3494 nolu dip not.

⁶¹ Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Şu'abu'l-İman*, Tah: Ebu Hacir Muhammed es-Said, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1990, c.2, s.477, 478.

⁶² Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Kitabu't-Tarihi'l-Kebir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts., c.6, s.100.

⁶³ es-Suyutî, Celaluddin Abdurrahman, *el-Leâli'l-Mesnu'a fi'l-Ahadisi'l-Mevdu'a*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1983, c.2, s.168.

⁶⁴ İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed Ebu Hatim et-Temimî, *Kitabu'l-Mecruhîn mine'l-Muhaddisin ve'd-Du'afa ve'l-Metrukîn*, Tah: Mahmud İbrahim Zayd, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1992, c.2, s.148.

(öl.h. 742), Hafız Ebu Nuaym el-İsbehanî'nin (öl.h. 517) (bu hadisin ravilerinden) Şuayb b. İshak'ın da hadis uydurduğunu bildirdiğini, ifade eder.⁶⁵

Hadis alimlerinden hafız İbn Ebi Hatim er-Razî (öl. 327/939) ise, Abdulvahhab b. Dahhak'ın yalancı olduğunu ve onun hadisleriyle rivayetinin terkolunduğunu belirtir. Kezâ Razî, onun Ebu'l-Yeman'ın "Fevaid" adlı eserinden İsmail b. İyas'tan çokça uydurulmuş hadis rivayet ettiğini duyan Abdurrahman'ın babasının, kendisini uyardığını, söz vermesine karşılık sonradan aynı şeyleri yeniden yaptığını bildiren bir rivayete de yer vermektedir.⁶⁶

3. İbn Hibban, Muhammed b. Amr'dan, o da Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim'den, o da Yahya b. Zekeriye b. Yezid ed-Dekkak'tan, o da **Muhammed b. İbrahim** Ebu Abdillâh eş-Şamî'den, o da **Şuayb b. İshak** ed-Dımaşkî'den, o da Hişam b. Urve'den, o da babasından, o da Aişe (r.anha)'dan rivayet etti ki, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Kadınlarınızı (üst katlardaki) odalarda oturtmayın, onlara okuma ve yazmayı (kitabet) öğretmeyin; onlara yün eğirmeyi ve Nur Suresi'ni öğretin."⁶⁷ Bu rivayet başka hadis kitaplarında da yerini almıştır.⁶⁸ el-Cahız da, buna benzer bir ifadeyi "denilir ki" kaydıyla hadis olarak değil, bir kalam-ı kibar olarak aktarmaktadır.⁶⁹

Beyhaki (öl.h. 458), muhtemelen hadisin rivayet zincirinde yer alan Muhammed b. İbrahim'den dolayı bu hadis için "bu isnad ile münkerdir" demektedir.⁷⁰ Çünkü hadis tenkitçilerinin çoğu, aynı zatı gerekçe göstererek hadisin uydurma olduğunu ifade ediyorlar. İmam Zehebî (öl. 748/1347), "her ne kadar İbn Mace (öl. 275/888) de aynı zattan rivayette bulunmuşsa da, İbn Mace'nin Muhammed b. İbrahim'i tanımadığını, Darekutnî'nin aynı şahıs için "yalancıdır" dediğini, İbn Hibban'ın "Ondan dikkatli olmadan rivayetini caiz olmadığını, onun hadis uydurduğunu" da naklettikten sonra kendisinin de Darekutnî

⁶⁵ el-Mizzî, Cemaluddin Ebu'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal fî Esmâ'r-Rical*, Tah: Bişar Avvar Ma'ruf, Müessesetu'r-Risale, 1. Bsk., Beyrut, 1992, c.24, s.326.

⁶⁶ Razî, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebi Hatim Muhammed b. Münzir, *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1952, c.6, s.74.

⁶⁷ Suyutî, a.g.e., c.2, s.167, 168.

⁶⁸ Hakim et-Tirmizî, Nevadiru'l-Usul, c.3, s.82; el-Hindî, *Kenzu'l-Ummal*, c.16, s.380. (Hadis no: 44999).

⁶⁹ Cahız, a.g.e., c.2, s.537.

⁷⁰ Beyhakî, a.g.e., c.2, s.478.

(öl.h. 385) ile aynı görüşte birleştiğini -yani yalancı olduğunu- kaydeder.⁷¹ İbn Hibban (öl.h. 354), Muhammed b. İbrahim'in Şamlı ravilere isnadda bulunarak hadis uydurduğunu kaydettikten sonra bu minval üzere verdiği bir kaç örneğin içerisinde, yukarıda ele aldığımız hadisi de zikretmektedir.⁷² Gerçekten de Muhammed b. İbrahim bu hadisi, Şamlı olan Şuayb b. İshak'tan rivayet etmektedir.

İbn Hacer el-Askalanî (öl. 852/1448) de, onun hadislerinin reddolunduğunu ifade eder ve çeşitli alimlerin Muhammed b. İbrahim ile ilgili olumsuz görüşlerini aktardıktan sonra onun hadis uydurduğunu kaydeder.⁷³ Ebu'l-Haccac el-Mizzî de, Ebu Nuaym el-İsbehanî'ye (öl.h. 517) dayanarak, Muhammed b. İbrahim'in hadis uydurduğunu aktarır.⁷⁴ Bütün bunlara ilave olarak Hafız Nureddin el-Heysemî (öl. 807/1404) de, ravilerden Muhammed b. İbrahim eş-Şamî'nin yalancı ve bu sebeple hadislerinin uydurma olduğunu söylemektedir.⁷⁵

4. Cafer b. İsmâil, Cafer b. Nasr'dan, O da Hafs b. Giyas'tan, O da Leys'ten, O da Mücahid'den, O da İbn Abbas (r.a.)'tan merfû' olarak Resulullah (s.a.v.) dedi ki: "Kadınlarınıza okuma yazma öğretmeyin, onları üst katlarda oturtmayın. Kadının en hayırlı eğlencesi, yün eğirme; erkeğin en hayırlı eğlencesi ise yüzmedir."⁷⁶

İbn Adî (öl.h. 365), bu hadisin Hafs b. Giyas'ın hadisleri arasında aslının bulunmadığını, Cafer b. Nasr'ın bilinmeyen bir kişi olduğunu aktardıktan sonra "güvenilir ravilere isnad ederek hadis uydururdu" demektedir.⁷⁷ Onun hadis uydurduğuna dair görüşlere İbn Hibban da katılmaktadır.⁷⁸ Suyutî de, söz konusu hadisin rivayeti için "sahih değildir" kaydını koymakta ve bu rivayette yer alan Cafer b. Nasr için de

⁷¹ Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Rical*, Tah: Ali Muhâmmad el-Becavî, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts., c.3, s.445, 446.

⁷² İbn Hibban, a.g.e., c.2, s.301, 302.

⁷³ İbn Hacer, Şihabuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer el-Askalanî, *Tehzibu't-Tehzib*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Bsk., Beyrut, 1991, c.5, s.13.

⁷⁴ Mizzî, a.g.e., c.24, s.326.

⁷⁵ Heysemî, Nureddin Ali b. Ebibekr, *Mecmu'u'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994, c.4, s.166.

⁷⁶ Zehebî, a.g.e., c.1, s.419.

⁷⁷ İbn Adî, Ebu Muhammed Abdullah b. Adî el-Curcanî, *el-Kâmil fi Du'afai'r-Rical*, Tah: Yahya Muhtar Gazzavî, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Beyrut, 1988, c.2, s.152, 153.

⁷⁸ İbn Hibban, a.g.e., c.1, s.214.

“güvenilir ravilere isnad ederek hadis uydururdu” demektedir.⁷⁹ Hafız Zehebî de yukarıda Cafer b. Naşr için yapılan tenkidleri aynen tekrarlamaktadır.⁸⁰ Kezâ İbnu'l-Cevzi (öl. 597/1200) de yukarıdaki alimler ile aynı görüşü paylaşmaktadır⁸¹

Sünen-i Ebu Davud şarihi Azimabadî (öl.1329/1911), yukarıda verdiğimiz “kadına okuma yazma öğretmeyin” hadisini ve nakillerin bir kısmını aktardıktan sonra, “bu rivayetlerin tamamı zayıftır, bilakis batıldır. Herhalükârda bunlarla delil getirmek sahih olmaz” diyerek konuyu neticelendirmektedir.⁸²

Görüldüğü gibi, söz konusu hadisin çeşitli varyantlarını gözden geçirdiğimizde, hepsinin illetli ve hatta uydurma olduğunu hadis otoriteleri adeta ağız birliği etmişcesine ifade etmektedirler. Bütün bu bilgilerin ışığında kadının okuma yazma öğrenmemesi ile ilgili hadisin bütün rivayetlerinin uydurma olduğu çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

5.1. Talmud ile Benzerlikler

Bazı kimseler, “Kadınları üst odalarda oturtmayın, onlara okuma ve yazma öğretmeyin; onlara yün eğirmeyi ve Nur Suresi'ni öğretin” uydurma hadisini neden rivayet etme ihtiyacını duymuşlardır? Yukarıda kısmen ifade ettiğimiz gibi, Resulullah (s.a.v.) zamanında cahiliye dönemine göre hayal bile edilemeyecek derecede hürriyete kavuşan ve dolayısıyla her sahada olduğu gibi eğitim ve öğretim konusunda da rahatlıkla kendine ayrılan alanı dolduran, o günün şartlarında mevcut olan eğitim ve öğretim kurumlarına -ki bunlar mescitlerdi- devam eden kadınların, Resulullah (s.a.v.)'ın vefatından sonra çok geçmeden, eski Arap geleneği ve İsrailiyatın şekillendirdiği kültür değerlerinin baskın çıkmasıyla elde ettikleri bir çok özgürlüğü yeniden kaybettiklerini düşünmekteyiz. Kadınların kaybettikleri hürriyetlerin başında da öğretim konusu gelmektedir.

Ebu Sufyan (r.a.)'ın, Arap yazısını okuyup yazmayı babası Harb

⁷⁹ Suyutî, a.g.e., c.2, s.168.

⁸⁰ Zehebî, a.g.e., c.1, s.419.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cafer, *Kitabu'l-Mevduat mine'l-Ahadisi'l-Merfuat*, Tah: Nuruddin b. Şükri b. Ali, Edvau's-Selef, 1. Bsk., Riyad, 1997, c.3, s.63.

⁸² Azimabadî, Ebu Tayyib Muhammed Şemsulhakk, *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebi Davud*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1990, c.10, s.268.

b. Ümeyye'den ve Hz. Ömer (r.a.)'in de gelip Ebu Sufyan (r.a.)'dan yazıyı öğrenmesi,⁸³ Şifa binti Abdullah(r.anha)'nın, Hz. Hafsa (r.anha)'ya⁸⁴ ve Sa'd b. Ebi Vakkas (r.a.)'ın kendi kızına okuma ve yazma öğretmesi⁸⁵ gibi olaylar da, bu dönemde özel gayretler ve hocalarla yazı öğretiminin gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. Kız çocuklarının öğretimlerinin ise, bilhassa aileleri tarafından yürütülmekte idi. Daha sonraki dönemlerde de bu durum değişmemiştir.⁸⁶

Ancak bu özel gayretler bile, baskın gelen geleneğin ve İslâm toplumunun yeni tanıştığı kültürlerin olumsuz değer yargıları karşısında direnç göstermeye yetmiş olmalı ki, yukarıda aktardığımız hadis ve benzeri sözler uydurulmuştur. Hz. Aişe (r.a.)'nin da sarih olarak ifade ettiği gibi, kadınların mescitlerden uzak tutulması, bir Yahudi geleneğiydi. Maalesef İslâm toplumunda da, “kadınları fitneden uzak tutmak” gibi bir masum gerekçeyle kadınlar, aynı zamanda birer eğitim kurumu olan mescitlerden uzaklaştırılmışlardır. Ama neden erkek değil de, yalnızca kadın fitneye sebep olarak gösterilmiştir? şeklindeki soru, hâlâ cevabını aramaktadır.

Ne yazık ki, İslâm âleminde de kadının öğretim hakkı engellenirken ilk olarak onu, o günün şartlarında yegâne eğitim ve öğretim kurumu olan mescitlerden uzak tutmakla işe başlanmıştır. Kadının “ilim öğrenmemesi” ve “bunun yerine yün eğirmesi” fikrinin de nereden kaynaklandığını tespit etmek zor olmamaktadır. Çok iyi biliniyor ki sahabe'nin bir kısmı, bazı konulardaki bilgilerini arttırmak, merak ettikleri çeşitli hususları öğrenmek için müslüman olmuş Yahudi kökenli ilim ehlinde istifade ediyorlardı. Bu yüzden İsrâiliyât ile ilgili bilgiler çok erken dönemlerde İslâm dünyasında şuy bulmuş ve özellikle Tabiun döneminde oldukça yaygınlık kazanmıştır.⁸⁷

Bu şekilde yaygınlaşan İsrâiliyâta dayalı bilgilerin ışığında, yeni bir anlayışın da vuku bulduğunu, bazı kıymet hükümlerinde deği-

⁸³ Kalkaşandî, a.g.e., c.3, s.14.

⁸⁴ Ebu Davud, Tıb, 18; Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.7, s.516 (c.6, s.372); Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebir, c.24, s.314; Belazurî, a.g.e., s.661; Hakim, Müstedrek, c.4, s.64; İbnu'l-Esir, a.g.e., c.6, s.163.

⁸⁵ Belazurî, a.g.e., s.658.

⁸⁶ Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, Terc: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983, s.343; Savaş, a.g.e., s.90.

⁸⁷ Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin, *el-İsrâiliyât fi't-Tefsir ve'l-Hadis*, Daru'l-İman, 2. Bsk., Dımaşk, 1985, s.30.

şiklikler meydana geldiğini kaydetmemiz gerekir. Kadınlara ilim yerine yün eğirmelerini tavsiye eden anlayış da, bize göre buradan kaynaklanmış olmalıdır. Zirâ aynı fikirleri Yahudi kaynaklarında bulmak mümkündür. Tevrat'ın bir nevi tefsiri olan Talmud'da, Tevrat'taki: "Ve yüreği hikmetli bütün kadınlar elleriyle (yün) eğirdiler"⁸⁸ cümlesine atıfta bulunularak, "kadınların akli yoktur, onlar ancak yün eğirirler"⁸⁹ denilmesi, söz konusu uydurma hadis ile benzerliği bakımından çok şaşırtıcı ve manidârdır. Böylece "kadının akli gelişiminin yazı yazmaya ve dolayısıyla ilmi elde etmeye yetersiz olduğu ve onda hiç bir hikmetin sadır olamayacağı, bilakis onun ancak günlük işlerden olan yün eğirmeyi becerebileceği" şeklindeki bir görüşün, Yahudilerden kaynaklanan bir anlayış olduğunu görüyoruz. Kadına buna yakın bir konum biçen Arap kültür geleneğiyle⁹⁰ buluşan bu anlayış, kadını eğitim ve öğretim kurumları yerine evine hapsedmiştir. Yusuf Kardavî çok haklı olarak, Kur'an'ın ancak kendilerine zina isnadında bulunan kadınların evlere hapsedilmesini ifade buyururken, bizim bu gün iffetli müslüman kadınları evlere hapsedtiğimizi hayretle ifade etmektedir.⁹¹

İşin üzücü olan tarafı, daha sonraki dönemlerde bu tür fikirlerin tashih edilmesi beklenirken, söz konusu yanlış anlayışın oldukça yaygınlık kazanmasıdır. Pek çok İslâm uleması, kadına ilim öğretmek yerine yün eğirmeği öğretmesi esas alan bir ifade tarzını dinin gereklerinden biriymiş gibi öne çıkarmışlardır. "Kadına yazı öğretmeyin, yün eğirmeyi öğretin" uydurma hadisine sayfalarca "hikmet" açıklamaları yapılmıştır. Meselâ Hakim Tirmizî (öl.h.320) şunları söyler: Çünkü kadın nefesine hakim olamayan bir varlıktır. Onun üst katlarda oturulması, kadının erkeğe mütalli olmasına ve bu da onun fitneye ve

⁸⁸ *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1993, s.91. Çıkış, Bab: 35, Cümle: 25.

⁸⁹ Seder Mo'ed, *The Babylonian Talmud*, Translated into English: Rabbı Dr. I. Epstein, The Soncino Press, London, Yoma, p.311. "A wise woman asked R. Eliezer: Since with regard to the offence with the golden calf all were evenly associated, why was not the penalty of death the same? He answered her: **There is no wisdom in woman except with the distaff.**"

⁹⁰ Bir Arap şairi olan ve h. 302 yılında vefat eden Ali b. Muhammed b. Nasr, kadınlara ile ilgili bir şiirinde şunları söyler:

Kadına yazı yazmak (kitabet), çalışmak ve hitabet yakışmaz

Bunlar bizim içindir; onlara bizimle geceleyin cünüp kalmak yakışır.

Bkz: Kalkaşandî, a.g.e, c.1, s.96.

⁹¹ Yusuf Kardavî, *Fetevâ li'l-Mer'eti'l-Müslime*, el-Mektebu'l-İslâmî, 3. Bsk., Beyrut, 1998, s.59.

belaya düşmesine sebep olacaktır. O halde kadının fitneden sakındırılması için onun üst odalarda oturtulmaması gerekir. Kezâ insanın konuşma dilinden daha belîğ ifadeler kullanmasına vesile olan ve gaib olan biriyle rahatça irtibat kurmasını sağlayan yazı da, kadınların sevgililerine mektup yazmasına vesile olacağından bu da fitnenin zuhuru-na bir sebeptir ve dolayısıyla kadının okuma ve yazma öğrenmesi sakıncalıdır. Okuma ve yazma bilen bir kadın, bu vesileyle keskin bir bıçaktan daha tehlikeli olabilmektedir.⁹²

Aynı tür gerekçelerle ve dolayısıyla dostlarına mektup yazmasını sağlayacağından dolayı kadının okuma ve yazmasının caiz olmadığı fikri, İbn Hacer el-Heysemî (öl.h.973) tarafından da tekrarlanır.⁹³ Aynı düşüncelerin daha önce Hıristiyanlar tarafından paylaşılması da çok ilginçtir. Zira Hıristiyanlar da, oyup yazan kızların, erkeklerle mektuplaşmalarını gerekçe göstererek onların okumalarına karşı çıkmışlardır. Bu durum kızlar açısından cemiyet içinde olduğu kadar, kızların aileleri için de bir leke olarak kabul edilmiştir.⁹⁴

Yukarıda verdiğimiz ve Resulullah (s.a.v.) tarafından çocuğun anne ve baba üzerindeki haklarından biri olarak gösterilen okuma yazmanın öğretilmesi hadisini de yalnızca erkek çocuklara münhasır olduğunu ifade eden İbn Hacer el-Heysemî, “onlara yazı öğretiminin yasaklanması Kur’ân ve edeb ilimlerinin öğrenilmesine engel değildir” demektedir. Çünkü burada umumun maslahatı söz konusudur. Zirâ “mefsedetin def’i, maslahatın celbinden mukaddemdir.”⁹⁵ Yani kadınların Kur’ân’ın feyzinden mahrum kalmamaları için sadece okumayı öğrenmeleri yeterli görülmektedir.

Yazı yazmasını değil de yalnızca okumasını bilen bir kadın için, sevgilisinden gelen mektubu okuma tehlikesinin bertaraf edilemediği gerçeği ise nedense unutulmuş görünmektedir. Kalkaşandî (öl. 821/1418) de, kadının yazıyı öğrenmesine taraftar değildir.⁹⁶ Yukarıda isimlerini verdiğimiz âlimler ile onları takip eden pek çok ulemanın benzer görüşleri, İslâm âleminde uzun yıllar hüküm sürmüş ve derin

⁹² Hakim Tirmizî, *Nevadiru'l-Usul*, c.3, s.82, 83.

⁹³ İbn Hacer el-Heysemî, Ahmed Şihabuddin b. Hacer, *Fetevayı Hadisiyye*, Halebî Neşri, 3. Bsk., Mısır, 1989, s.85.

⁹⁴ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yay., Ankara, 1991, s. 74, 75.

⁹⁵ İbn Hacer el-Heysemî, a.g.e., s.85.

⁹⁶ Kalkaşandî, a.g.e., c.1, s.97.

izler bırakmıştır. Maalesef kadının öğretimi konusu, yıllar yılı bu tür anlayışların gölgesinde şekillenmiştir. Peygamber Efendimizin döneminden sonraki tarihlerden itibaren bir asır öncesine kadar olan zaman diliminde, kadınların öğretimi ile ilgili İslâm devletlerinin ciddi bir adım atmamaları da bu gerçeğe işaret etmektedir. Aynı yasakçı zihniyeti günümüzde de sürdürenler yok değildir. Yukarıda her yönüyle uydurma olduğu hadis otoritelerince belirtilen “kadınlara yazı öğretmeyin” hadisini “sahih hadis” göstererek kadınların yazı öğrenmelerin caiz olmadığını ifade edenleri görmek pek düşündürücüdür.⁹⁷

Şifa binti Abdillâh'ın Hz. Hafsa'ya yazı öğretmesi ile ilgili hadisi misal getirerek bunun kadının okuma ve yazma öğrenmesine cevaz verdiğini ifade eden Şevkanî (öl.h.1250), yukarıda verdiğimiz “kadınlara yazı öğretmeyin” hadisini de gerekçe göstererek fesadından korkulan kadınlara yazıyı öğretmenin nehyine işaret ettiğini ifade ederek orta bir yol tutmaya çalışmaktadır.⁹⁸ Şifa hadisine dayanarak “ihtimaldir ki kadına yazı öğretmek selefe caiz, bu zamanda kadınların fesada düşmelerinden dolayı halefe caiz değildir” diyen Aliyyu'l-Karî el-Herevî'nin (öl. 1014/1606) bu görüşünün sahih olmadığını kaydeden Azimabadî (öl.1329/1911), söz konusu hadisin kadınların yazıyı öğrenmelerine cevaz verdiğini ifade ederek İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve Erdebilî'nin de aynı görüşte olduğunu eklemektedir.⁹⁹ Kezâ Hattabî (öl. 388/998) da aynı hadise dayanarak bunun kadınlara yazı öğretme-

⁹⁷ İsmail Çetin, *Mufasssal Medeni Ahlak*, Dilara Yay., Isparta, 1986, s. 352. Yazar şu ilginç ifadeleri serdetmektedir: “Nizamî Hükümetin-Nebeviyye adlı eserin müellifi bu hadisin (“kadınlara yazı öğretmeyin” hadisini kastediyor Ş.G.) üzerinde özellikle durmuştur. Diyor ki: Kadınların yazı öğrenmeleri tenzihen mekruhtur (Halbuki Kettanî, söz konusu eserinde kesinlikle böyle bir hüküm bildirmiyor. Ş.G.). **Yukarıdaki Hadisi şerif sahibidir.** Şu halde yazı öğrenmekten sakındırmak ilmi öğrenmekten sakındırmayı gerektirmemektedir. Yazı yazmaksızın da kendilerine lüzumlu olan bilgileri öğrenebilirler. **Hayrete şayan ki, bazı âlimler, devletin korkusundan bu hadisi inkâr etmektedirler.** Demek istiyorlar ki, kadın mühendis de olsun ve saire. Halbuki birçok ulemâ hadisi nakletmiştir ve üzerinde durmuşlardır” (Yazıdaki vurgular bize aittir. Ş.G.)

⁹⁸ Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylu'l-Evtar Şerhu Munhtekâ'l-Ahbar min Ahadisi Seyyidi'l-Ahyar*, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Ts., c.8, s.240.

⁹⁹ Azimabadî, a.g.e, c.10, s.267.

nin mekruh olmadığına delâlet ettiğini söylemektedir.¹⁰⁰ Çağdaş alimlerden Abdullah Nasih Ulvan, “ilmi talep etmek her müslümana farzdır” hadisinin kadın erkek ayırımı yapmaksızın her iki cinse ilmi gerekli kıldığı görüşündedir.¹⁰¹

“Fetevayı Kadîhân” isimli eseriyle şöhret bulmuş olan fıkîh alimi Fahrüddin Hasan b. Mansur (öl.h. 295), kadının ilim öğrenmesi ile ilgili olarak: “Bir kadın kocasından izinsiz ilim meclislerine gitmesi uygun değildir. Eğer bir problem ile karşılaşır, onu kocasına sorar; kocası alim biri olup onu bilgilendirirse, yine izinsiz çıkması caiz olmaz. Eğer kocası cahil ise, bunu bir alimden sorar. Şayet kocası bundan imtina ederse, kadın bunu öğrenmek için kocasından izinsiz dışarı çıkabilir. Çünkü burada onun ihtiyaç duyduğu ilim, kadın ve erkeğe farz olan ilimdir ki, bu da kocanın haklarından önce gelir.”¹⁰² demektedir. Ne yazık ki, Fahrüddin Kadîhân ve benzeri alimlerin İslâm’ın ruhuna uygun sedaları İslâm âleminde fazla yankı bulmamıştır. İbn Bezzaz (öl. 827/1423), Harezmi’nin müteahirîn ulemasının ilim sahibi bir kadının erkeğe göre bir önceliğe sahip olduğu anlayışını tercih ettiklerini söylüyorsa da¹⁰³, bu görüşün İslâm âleminde yaygın bir anlayışa dönüşmediği ve mahalli bir anlayış olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Zaten İbn Bezzaz’ın Harezmi’i öne çıkaran ifadeleri bunu ihsas ettirmektedir.

6. Sonuç

İlim sahasında uzun bir müddet Batı âleminde ileri olan ve bir çok konuda örnek gösterilen İslâm dünyası, uydurma hadislerin, İsrailiyat ve Hıristiyanlığa dayalı görüşler ile Arap geleneğinin baskın gelmesi neticesinde özellikle kadının eğitim ve öğretimi konusunda, zamanla Batı âleminin çok gerisinde kalmıştır.

İslâm dünyasında her ne kadar münferit olarak çok sayıda kadın

¹⁰⁰ Hattabî, Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed, *Meâlimu's-Sünen Şerhu Sunen-i Ebi Davud*, Tah: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Bsk., Beyrut, 1991, c.4, s.210.

¹⁰¹ Abdullah Nasih Ulvan, *İslâm'da Aile Eğitimi*, Çev: Celal Yıldırım, Uysal Kitabevi, Konya, Ts., c.1, s.285.

¹⁰² Kadîhân, Fahrüddin Hasan b. Mansur el-Ferğânî, *el-Fetevâyü'l-Kadîhân*, (Fetevay-ı Hindiyeye hamışinde), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991, c.1, s.443.

¹⁰³ İbn Bezzaz, Hafızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihabuddin, *el-Fetevâ'l-Bezzaziyye*, (Fetevay-ı Hindiyeye hamışinde), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991, c.6, s.352.

ilim ehli yetişmiş ise de,¹⁰⁴ bunlar tamamen özel gayretlerin neticesinde elde edilmiş başarılarıdır. İslâm dünyasında çeşitli ilim dallarının öğretimi için çok erken sayılabilecek dönemlerde müstakil okullar açılmış olmasına karşılık, kadınlar için özel bir eğitim ve öğretim kurumunun kurulması bir hayli gecikmiştir. Kadınların müstakil bir kuruma sahip olmadıkları gibi, onların kurulmuş olan medreselerde erkekler için verilen öğretime devam etmeleri, kadın-erkek ihtilatının caiz olmayışı sebebiyle uygun görülmemiştir. Bu sebeple kadınlar için özel öğretim kurumlarının kurulması, İslâmî anlayışa en uygun olanıydı. Ne var ki, Osmanlı devletinin yıkılmaya yüz tuttuğu son yıllara kadar, kadınların öğretim yapabildikleri bir eğitim kurumunun ortaya çıkması için hiç bir İslâm devleti ciddi bir adım atmadığı gibi, bu yöndeki eksikliği dahi hissetmemiştir.

Osmanlılara gelinceye kadar bir tek ve istisna olmak üzere Moğol hükümdarı Ekber için yapılan Hindistan'daki Fethpûr Sikri şehrinde bir Kız Okulu açılmıştır.¹⁰⁵ Çoğu sahada olduğu gibi bu hususta da, Batının bir şeyler yaptığını gördükten sonra bazı adımlar atılmıştır. Bildiğimiz kadarıyla, ilk olarak Sıbyan okullarının dışında ve bir üst düzeyde öğretim veren kızlara ait bir okul, ilk defa 1859 yılında İstanbul'da "Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi" adıyla bir kız rüşdiyesi kurulmuştur. Buna aynı zamanda "Sultanahmet Kız Rüşdiyesi" de denirdi.¹⁰⁶ Halbuki Avrupa'da yaklaşık iki asır önce, François Fenelon'un 1687 yılında "Kızların Eğitimi" adlı bir eseri müstakil olarak yayınlanmakta¹⁰⁷ ve Almanya'da bu sıralarda açılan bir "Kız Lisesi", diğer bir kaç okul ile birlikte 1698'de Francke Eğitim Vakıfları bünyesinde toplanarak eğitim ve öğretimini sürdürmektedir.¹⁰⁸

İslâm dünyasında kadınların eğitim ve öğretim sahasında dışlanmasının temelinde, kadının fitne ve fesat kaynağı olması gibi yanlış bir telakkinin öne çıkması yatmaktadır. Nedense fitneye erkek değil de

¹⁰⁴ Konu için açıklayıcı bilgi için bkz: Ahmed Çelebi, a.g.e, s.344 vd.

¹⁰⁵ İsmail Râci el-Farukî ve Luis Lâmia el-Farukî, İslâm Kültür Atlası, İnkilab Yay., İstanbul, 1991, s.462.

¹⁰⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Fak. Yay., Ankara, 1989, s.183; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1991, s.66.

¹⁰⁷ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s.155.

¹⁰⁸ Aytaç, a.g.e., s.159.

hep kadın sebep olarak gösterilmiştir. Bunu anlamak bir hayli güçtür. Kaldı ki, kadının fesada sebep olduğu düşünülse bile, bu durum onun eğitim ve öğretim hakkını engellememelidir. Çünkü ilim, Allah tarafından insanlara bağışlanmış bir nimettir. Bu nimetten istifade etmek her kulun hakkıdır. İmam Şafî (öl. 204/819-20) haklı olarak, helal olan bir nimet, haram ile engellenemez, demektir.¹⁰⁹ Bu anlayıştan hareketle, kadının işleyeceği bir cürüm yüzünden ona helal olan ilim tahsili engellenmemelidir, görüşünderiz. Nitekim kadınların işlediği veya onlara karşı işlenen kötü fiiller yüzünden Resulullah (s.a.v.) onları mescitlerden alıkoymamıştı.

Kadının başarılı ve verimli bir eğitim öğretim yapabilmesi için İslâm dini açısından uygun ortamların hazırlanıp ilim deryasından onların da istifade etmeleri sağlanmalıdır. Çünkü bu nimetten istifade etmek, erkekler kadar kadınların da hakkıdır.

KAYNAKLAR

Ahmed b. Hânel, **Ahkâmu'n-Nisâ**, Tah: Abdulkadir Ahmed Atâ, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1986.

-----, **el-Müsned**, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Bsk., Beyrut, 1993.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, A.Ü. Eğitim Fak. Yay., Ankara, 1989.

Aytaç, Kemal, **Avrupa Eğitim Tarihi**, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfi Yay., İstanbul, 1992.

Azimabâdî, Ebu Tayyib Muhammed Şemsulhakk, **Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebi Davud**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1990.

Bağdadî, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib, **Takyidu'l-İlm**, Tah: Yusuf el-Aş, Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, 2. Bsk., Beyrut, 1974.

Belazurî, Ebul'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cebbar, **Futuhu'l-Buldan**, Tah: Abdullah Uneys et-Tabba' ve Ömer Uneys et-Tabba', Müessesetu'l-Mearif, Beyrut, 1987.

¹⁰⁹ Şafî, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Tah: Muhammed Zehra en-Neccar, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Ts., c.5, s.26.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, **Şu'abu'l-İman**, Tah: Ebu Hacir Muhammed es-Said, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1990.

Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Kitabu't-Tarihi'l-Kebir**, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts.

-----, **Sahihu'l-Buharî**, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul, Ts.

Cañız, Ebu Osman Amr b. Bahr, **el-Beyan ve't-Tebyin**, Tah: Hasan es-Sendîmî ve Mustafa el-Kassas, Daru ühyâi'l-Ulum, 1.Bsk., Beyrut, 1993.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, **es-Sünen**, Tah: Kemal Yusuf el-Hut, Daru'l-Cinan, Beyrut, 1988.

el-Farukî İsmail Râci ve Luis Lâmia el-Farukî, İslâm Kültür Atlası, **İnkilab Yay.**, İstanbul, 1991.

el-Mizzî, Cemaluddin Ebu'l-Haccac Yusuf, **Tehzibu'l-Kemal fi Esmâi'r-Rical**, Tah: Bişar Avvar Ma'ruf, Müessesetu'r-Risale, 1. Bsk., Beyrut, 1992.

Erul, Bünyamin, "**Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Aişe**", İslamiyat Dergisi, c.3, s.2, Nisan-Haziran-2000, s.109-129.

Farisî, Alauddin Ali b. Belbân, el-İhsan fi Takribi **Sahihi İbn Hibban**, Tah: Şuayb el-Erneut, Müessesetu'r-Risale, 1. Bsk., Beyrut, 1988.

Gözütok, Şakir, "**Resulullah (s.a.v.) Döneminde İlköğretim Okulları ve İşlevleri**", Dinî Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1998, Sayı:2, s.165-198.

-----, **İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi**, (Yayımlanmamış Kitap), Van, 1998.

Hakim et-Tirmizî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan, **Nevadiru'l-Usûl fi Ahadisi'r-Resul**, Tah: Abdurrahman Umeyre, Daru'l-Ceyl, 1. Bsk., Beyrut, 1992.

Hakim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisaburî, **Müstedrek alâ Sahihayn**, Tah: Mustafa Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.Bsk., 1990.

Hattabî, Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed, **Meâlimu's-Sünen Şerhu Sünen-i Ebi Davud**, Tah: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Bsk., Beyrut, 1991.

Heysemî, Nureddin Ali b. Ebibekr, **Mecmu'u'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994.

Hindî, Alauddin Ali el-Müttaki b. Hüsameddin, **Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akval ve'l-Efal**, Tah: Bekrî Hayyanî, Müsessetu'r-Risale, Beyrut, 1993.

İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, **el-İsti'ab fi Ma'rifeti'l-Ashab**, Tah: Ali Muhammed el-Becavî, Daru'l-Cebel, 1. Bsk., Beyrut, 1992.

-----, **Cami'u Beyani'l-İlm ve Fadlihi**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts.

İbn Adî, Ebu Muhammed Abdullah b. Adî el-Curcanî, **el-Kâmil fi Du'afai'r-Rical**, Tah: Yahya Muhtar Gazzavî, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Beyrut, 1988.

İbn Bezzaz, Hafizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihabuddin, **el-Fetevâ'l-Bezzaziyye**, (Fetevay-ı Hindiyeye hamişinde), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991.

İbn Hacer el-Askalanî, Şihabuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Hacer, **Tehzibu't-Tehzib**, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1. Bsk., Beyrut, 1991.

İbn Hacer el-Heysemî, Ahmed Şihabuddin b. Hacer, **Fetevayı Hadisiyye**, Halebî Neşri, 3. Bsk., Mısır, 1989.

İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed Ebu Hatim et-Temimî, **Kitabu'l-Mecruhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afa ve'l-Metrukîn**, Tah: Mahmud İbrahim Zayd, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1992.

İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, **es-Sünen**, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts.

İbn Sa'd, Muhammed, **Tabakatu'l-Kübrâ**, Daru Sadr, Beyrut, Ts.

İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, **Siretu İbni İshak**, Tah: Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfi Yay., Konya, 1981.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cafer, **Kitabu'l-Mevduat mine'l-Ahadisi'l-Merfuat**, Tah: Nuruddin b. Şükri b. Ali, Edvau's-Selef, 1. Bsk., Riyad, 1997.

İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, **Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1989.

İsfehani, Ebu Naym Ahmed b. Abdilllah, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfiyâ**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts.

İslam Işığında Kadın, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998.

Kadıhân, Fahrudin Hasan b. Mansur el-Fergânî, **el-Fetevâyü'l-Kadıhân**, (Fetevay-ı Hindiyeye hamisinde), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991.

Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, **Subhu'l-A'sâ fi Sına'ati'l-İnşâ**, Tah: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Daru'l-Fikr, 1. Bsk., Beyrut, 1987.

Kardavi, Yusuf, **er-Resul ve'l-İlm**, Müessesetu'r-Risale, 3. Bsk., Beyrut, 1985.

-----, **Fetevâ li'l-Mer'eti'l-Müslime**, el-Mektebu'l-İslâmî, 3. Bsk., Beyrut, 1998.

Kettani, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir, **Nizamu'l-Hukumati'n-Nebeviyye et-Teratibu'l-İdariyye**, Daru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, Ts.

Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1993.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, M.E.B. Yay., İstanbul, 1991.

Malik b. Enes, **el-Muvatta**, Tah: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Ts.

Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, **Edebu'd-Dünya ve'd-Din**, Tah: Mustafa es-Saka, Temel Neşr., İstanbul, 1985.

Muhammed Hamidullah, **İslâm'ın Doğuşu**, Çev: Murat Çiftkaya, Beyan Yay., İstanbul, 1997.

-----, **İslâm Peygamberi**, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yay.,

5. Bsk., İstanbul, 1993:

Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî, **Sahihu'l-Müslim**, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2.Bsk., Beyrut, 1972.

Neseî, Ebu Abdurrahman İbn Şuayb, **es-Sünen**, Tah: Abdulfettah Ebu Ğudde, Daru'l-Beşairi'l-İslâmî, 3.Bsk., Beyrut, 1988.

Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Şeref, **Kitabu'l-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb li's-Şurazî**, Tah: Muhammed Necib el-Muti'î, Mektebetu'l-İrşad, Cidde, Ts.

Ramehurmuzî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Cellad, **el-Muhaddisu'l-Fasl**, Tah: Mehammed Acac el-Hatib, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Beyrut, 1984.

Razî, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebi Hatim Muhammed b. Münzir, **Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil**, Daru İhyâit-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1952.

San'anî, Ebubekr Abdurrezzak b. Hemmam, **el-Musannaf**, Tah: Habiburrahman el-A'zamî, Daru'l-Kutubi'l-Selefiyye, 1. Bsk., Kahire, 1989.

Savaş, Rıza, **Raşid Halifeler Devrinde Kadın**, Ravza Yay., İstanbul, 1996.

Seder Mo'ed, **The Babylonian Talmud**, Translated into English: Rabbi Dr. I. Epstein, The Soncino Press, London.

Suheyli, Abdurrahman, **er-Ravdatu'l-Unuf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbni Hişam**, Tah: Abdurrahman el-Vekil, Daru'l-Kutubi'l-Hadiş, 1.Bsk., Kahire, 1967.

Suyutî, Abdurrahman Celaluddin, **el-Cami'u's-Sağir fi Ahadisi'l-Beşeri'n-Nezir**, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts.

-----, **el-Leâli'l-Mesnu'a fi'l-Ahadisi'l-Mevdu'a**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1983.

Şafî, Ebu Abdillah Muhammed b. İdris, **İhtilafu'l-Hadis**, Tah: Muhammed Ahmed Abdulaziz, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

Şafî, Muhammed b. İdris, **el-Umm**, Tah: Muhammed Zehra en-Neccar, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Ts.

Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Neylu'l-Evtar**

Şerhu Munhtekâ'l-Ahbar min Ahadisi Seyyidi'l-Ahyar, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Ts.

Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Kebir**, Tah: Hamdi Abdulmacit es-Silfi, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2.Bsk., Beyrut, 1985.

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, **Sünenu't-Tirmizî**, Tah: Ahmed Muhammed Şakir, Daru't-Turasi'l-İlmiyye, Beyrut, Ts.

Tozlu, Necmettin, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara, 1991.

Tuksal, Hidayet Şefkatli, **Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleceğindeki İzdüşümleri**, Kitabiyat Yay., Ankara, 2000.

Ulvan, Abdullah Nasih, **İslâm'da Aile Eğitimi**, Çev: Celal Yıldırım, Uysal Kitabevi, Konya, Ts.

Vehbe Zuhaylî, **el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh**, Daru'l-Fikr, 3. Bsk., Dımaşk, 1989.

Zehebî, Ebu Abdillan Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Mizanu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Rical**, Tah: Ali Muhammed el-Becavî, Daru'l-Fikr, Beyrut, Ts.

Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin, **el-İsrâiliyât fi't-Tefsir ve'l-Hadis**, Daru'l-İman, 2. Bsk., Dımaşk, 1985.